

Botos Katalin – Csikvári F. András – Kiss Károly:

A vallások szerepe az ökológiai katasztrófa elhárításában

(vita Botos Katalin: Világvallások és a gazdaság c. könyve kapcsán)

Csikvári F. András:

Kedves Kata, megvettem és elolvastam a könyvét. Nekem nagyon tetszett, elgondolkodtató és informatív volt. Nagyon sok, nagyon jó kérdés van feltéve a könyvben. Megértettem, hogy a különböző vallások különböző módon állnak a gazdasághoz és bizonyos szempontból most a buddhizmus terjedése lenne a legkívánatosabb. Én úgy látom, hogy egyik vallás követőit sem lehet áttéríteni egy másik jelenleg is aktív vallásra. Viszont a Földnek rendkívül szüksége lenne egy olyan vallásra, amely hangsúlyozottan a Föld erőforrásainak és megújuló képességének kimerítése, a kötelező növekedés, növekvő fogyasztás, egoizmus, stb. ellen lép fel. Egy ilyen vallásra való áttérés bármelyik vallásból lehetséges, mert mindegyikben vannak alapok ehhez.

Ha lenne ilyen közös vallásunk, akkor talán lecserélhető lenne a kapitalizmus, ami jelenleg – szerintem –, ha különböző formában is, de egyedüli gazdasági rendszer és tönkreteszi a Földet.

Botos Katalin:

Kedves András!

Valóban, jómagam is azt gondolom, hogy a különböző világvallások etikai tanítása lényegében azonos. Egyik sem "engedi" a pusztán profitorientált cselekvést. De hangsúly-eltolódás van: a buddhizmus – mai szóhasználattal – környezetbarátabb. De a keresztény (katolikus) vallás is számos lépést tett ez irányban. A *Laudato si* enciklika kifejezetten az ökológiai rend fenntartására szólít fel. A keresztény aktivitás, amire e vallás tanít, nélkülözhetetlen eleme a haladásnak. No de nem a korlátokat nem ismerő önzés alapján!

A mai gyakorlat háttérében kifejezetten nem egy vallás áll. A zsidó vallás *evilági boldogulást* garantáló jellege valamennyire a kapitalista mentalitás felé visz. (Jób könyve: *a sokat tűrő, igaz ember* minden jószágát, gyermekeit *még életében visszanyerheti...* Persze, nem azt, aki meghalt...) Vannak, akik – mint Max Weber, de mások, katolikusok is – *a kapitalizmus alapjának a ráción alapuló keresztény vallást tartják...*

A mai világ "vallása" az *emberimádat* Toynbee azt írja, hogy a modern ember absztrakt és konkrét formában is magát az embert isteníti. Akár az *absztrakt izmusok* formájában (kommunizmus, fasizmus), akár napjainkban a liberális humanizmus elnevezése alatt. Valójában a modern ember isten akar lenni, mindent maga akar szabadon meghatározni, életét irányítani, amíg tart. De mivel nem isten, ezt mindig töredékesen tudja...s végül is felvetődik a kérdés, hogy ha vége szakad életünknek, mire jó az egész. A modern tudomány sok mindenre – de messze nem mindenre!! – választ ad, legalább is a *hogyan* vonatkozásában. De a végső *miértekre* nem tud válaszolni.

Nehogy azt higgye, András, hogy én valami naiv vallásosság híve vagyok. De nem látom célszerűnek megingatni az egyszerű emberek hitét, hogy majd a túlvilágon viszontlátják a szeretteiket. S hogy ott mindenképpen igazságot szolgáltatnak: aki bűnös volt, bűnhődik, a sokat szenvedett jó meg majd akkor örül...

Azt hiszem, nem kell holmi szinkretista vallást kitalálni. Elég, ha mindenki követné a saját hitvilága erkölcsi normáit, amelyek, mint mondtam, lényegében közösek. Ezt a nézetet vallotta a katolikus egyháztól kissé eltávolodott igen okos Hans Küng, és egykori barátja, Josef Ratzinger is, a későbbi XVI Benedek pápa. Ajánlom enciklikájának elolvasását (a neten... *Caritas in veritate*). Benedek nagyon világosan látta a mai helyzetet, én rendkívül sokra tartom. Nagyszerű könyve: *A Föld sója*. A legkritikusabb, legtöbbet vitatott katolikus tételek terén kifejtett nézeteiről mély elemzéssel megállapítható, hogy még azokban is igaza van.. Bár én egyesekben kissé más véleményen vagyok, mint ő, pl. a cölibátus napjainkban, meg a fogamzásgátlás elvetése – noha az abortuszt, miként ő se, semmiképp nem fogadom el.

Korunk emberének ugyanis volna módja *nem ezt a drasztikus megoldást* választani. De mivel korunk embere önmaga istene, nem ismeri az önuralom, a megfontoltság elemeit sem. Szabadságvágyában összetéveszti a *mindent lehet* elvét a *mindent szabad* elvével.....És semmit nem akar vállalni, ami áldozattal, fárasztó tanulással jár... Tudom, hogy ezek a rövid érvelések nem elegendő mélységűek, és liberálisabb barátaimnál, feminista nőknél pláne kiveri a biztosítékot. Pedig alapvető tétel, hogy a testünk nem a miénk, hanem ajándék, amit a Teremtőtől kaptunk, tehát a nők se rendelkezhetnek vele az *én testem az én testem* alapján... No, mindezt 80 év tapasztalatára alapozva mondom, de tudom, hogy így, odavetve nem eléggé meggyőző. Szívesen állok minden érdemi vita elé. Azt hiszem , nehéz lesz ebben a vitában meggyőzni...

A keresztény vallás hatalmas kuriózuma, hogy a szenvedést, mely elkerülhetetlen része életünknek, üdvösségszerző lehetőségnek tartja, és nem kizárólagos negatívumnak. Noha csökkentése mindenképpen emberi feladatunk... De ugye, *nem az a haladás*, hogy a mai emberek egyszerűen nem vesznek tudomást a halál tényéről, s archaikus elődeiktől eltérően, nem támogatják idős szeretteiket utolsó perceikben, hanem csak a rideg kórházra hagyják az elmúlást... Ma már annyi mindent tudunk. Azt is tudjuk, hogy az erdő fái kommunikálnak egymással. És mégse akarják megnézni abortusz előtt azt a filmet, amit az elpusztítandó magzat tiltakozásáról kívánnak bemutatni az abortuszra készülőknek. Szegény nők. Szegény emberek! Mily keveset is tudunk, s milyen féktelenül önzőek vagyunk! Ez a gonosz lélek legnagyobb cselvetése: az önzés és hatalomvágy..... No ennyit most... Üdv: Botos Kata

Csikvári. F. A.:

Kedves Kata,

Meglehetősen könnyű helyzetben vagyok, mert ateista lévén sem tudásom, sem szándékom nincs semmilyen hittétel vagy nézet vitatására, és különösen nem az Ön meggyőzésére. Én egyedül egy Botos Katalintól származó kijelentésre koncentrálok: *“Úgy vélem, hogy a legélesebb választóvonalat nem a vallások gazdasági tanításai közötti különbség, hanem a morális kérdéseket háttérbe szorító piaci fundamentalizmus és a morális szűrőt alkalmazó világnézetek közötti különbség jelenti. Nem építhető a jövő világgazdasága és társadalma olyan módon, amely az etikai kérdéseket mellőzi.”* (könyvének 37. oldala) Én ezzel tökéletesen egyetértve javasoltam egy új vallást, amire Ön a levelében így reagált: “Azt hiszem, nem kell

holmi szinkretista vallást kitalálni. Elég, ha mindenki követné a saját hitvilága erkölcsi normáit, amelyek, mint mondtam, lényegében közösek.”

A teljesen tiszta kép kedvéért: én meggyőződtem arról, és emiatt túlfűtött vagyok, hogy a világ egy viszonylag közeli ökológiai katasztrófa előtt áll. Ennek megakadályozása csak egy, a kapitalizmustól jelentősen eltérő, másfajta gazdálkodási móddal lehetséges. Ahhoz, hogy ez létrejöjjön, alapvetően szükséges a fent tárgyalt emberi, erkölcsi fordulat. Rendben, ne legyen egy új világvallás, de hogyan biztosítható, hogy minden vallás és felekezet vegye fel és tanítsa hangsúlyosan, nem-átléphetően ezeket a normákat? Hogyan biztosítható, hogy minden megszületett új gyermek, beleértve az ateistákat is, agyában és szívében már ezek a nézetek törvényként éljenek?

A klímacsúcsok technikai értekezletek, esetleg még jó megállapodásokkal is, de nem érhetnek el számottevő eredményt, döntő változást. Ezeken nincs szó morális fordulatról vagy a kapitalizmus meghaladásáról.

Nem lenne itt a vallások vezetőinek olyan feladata, hogy megegyezzenek egy ilyen fordulat szükségességében, közösen írt tételek megírásában – amik láthatóan nem ütköznének a régi tanításaikba, csak jeleznék az egységes akaratot? Nem kéne eljárniuk a világi vezetőknél egy ilyen oktatási fordulat érdekében?

És ekkor még mindig csak az új generációk oktatásáról van szó, az új gazdaság még csak ezután jönne. Tényleg félek, hogy erre nincs már időnk.

Kiss Károly:

Azt a kérdést, hogy a Föld és az élővilág megmentésére csak vallási alapon lenne lehetőség, már *Ernst Schumacher* felvetette 1973-ban megjelent könyvében: *A kicsi szép – Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról*. Ő ezt a lehetőséget a buddhizmusban látta; a *buddhista gazdaság* kifejezést már jóval korábban megalkotta. Ezen az Úton haladt tovább László Ervin is, és mai tudósaink közül Zsolnai László is lényegében ezt az elvet vallja.

Ami a nemzetközi klímamegállapodásokat illeti: ezek jelentőségét nem szabad lebecsülni. A nemzetközi közösség vallásos meggyőződés nélkül is tisztában van a helyzet tragikus komolyságával, és a megállapodások ezt többnyire tükrözik. (Lásd erről folyóiratunk Éghajlat és környezeti válság c. fejezetének számtalan tanulmányát, ismertetését.) A megvalósítást és végrehajtást azonban több, szinte áthidalhatatlan körülmény akadályozza:

- Vita folyik a felelősségről: ma már Kína a legnagyobb ühg-kibocsátó, de ő a fejlett országok történelmi felelősségére hivatkozik, akik a mai válságot előidézték. A fejlett országok ezt azzal hárítják el, hogy azokat a kibocsátókat nem terhelheti felelősség, akik akkor tevékenykedtek, amikor még nem lehetett tudni, hogy globális katasztrófa felé tartunk.
- E megállapodások önkéntes jellegűek, és kikényszerítésükre nincs mód. (Nem úgy, mintha mondjuk az ENSz Biztonsági Tanácsa elhatároz valamit, és ha az érintett fél azt nem teljesíti, akkor bevonulnak a kéksisakosok... Vagy ha a Világkereskedelmi Szervezet – WTO – határozatait az illető ország nem teljesíti, akkor gazdasági, kereskedelmi embargóval az kikényszeríthető.)
- Az önkéntes nemzetközi megállapodások esetében a közgazdaságtanból ismert ún. fogolydilemma akadályozza a megvalósítást: ha valamelyik fél mégsem tartja be a vállalásait, akkor az jól jár, a többiekkel szemben előnyhöz jut – pl. költségelőnyhöz.)

- A világ döntő többségét alkotó szegény országok felemelkedése a hagyományos feldolgozóipar fejlesztésén keresztül valósulhatna meg. Súlyos dilemma, hogy ezt a mai kritikus helyzetben nem lenne szabad megengedni. Erre csak az lehet a megoldás, hogy a fejlett országok hatalmas pénzügyi és műszaki támogatással segítik őket, hogy ezt a környezetterhelő iparosítási szakaszt átlépjék, és a legfejlettebb technológiákat alkalmazzák. Erre van nemzetközi megállapodás, de kérdéses, hogy a kívánt mértékben meg fog-e valósulni.

Végsősoron tehát valóban oda jutunk, hogy a fogyasztásorientált mentalitással és magatartással, a konzumidióták világában a bajok még akkor sem oldhatók meg, ha azokkal száz százaléig tisztában vagyunk.

Botos K.:

Kedves András! Az ateizmus is egy vallás.....

Egyetértek azonban azzal, hogy minden vallásnak hangsúlyosan tanítania kell, hogy a világ egy ökológiai katasztrófa előtt áll. S mindez az én hitem szerint azért van, amit *piaci fundamentalizmusnak* nevezünk. A gyökere az emberi mohóság. A mi hitvilágunk úgy fogalmaz, hogy ez *a bűn, az ember rosszra való hajlandósága*, amit képtelen megfékezni... Nem látom a pontos megoldást, szinte lehetetlen feladat, de minden harcban szövetséges lennék, Az ateista-hitűekkel is...

Csikvári F. A.:

Kedves Kata,

Nekem hit, de legyen vallás az ateizmus – könnyebb is így fogalmazni, ha az ateizmust az egyik nagy világvallásnak vesszük.

Azt hiszem körbe értünk (legalábbis az én specifikus szempontomból): A világvallások képtelenek összefogni, közös tanításokat hozni a közlő ökológia katasztrófa elkerülése érdekében. Maradnak a tudósok, a ráció... amiről viszont tudjuk, hogy mennyire édeskevés ilyen távon.

Nekem logikusnak tűnik az a végkövetkeztetés, hogy hamarosan egy nagy kataklizma következik be. Reménykedjek abban, hogy a megmaradtaknak lesz lehetőségük egy okosabb berendezkedésre?

Üdv

András

Botos K.:

Kataklizma, ha lesz, az nem a mi életünkben... Ez semmit nem von le az erőfeszítések szükségességéből. Sőt, abból sem, hogy a vallások e tekintetben törekedjenek közös nevezőre. Hiszen a magatartás változásának mindenképpen morális gyökerei vannak!!

Kiss K.:

Remélhetünk-e változást a piac jellegének megváltozásától?

A piacgazdaság – Max Weber felfogásával ellentétben – nem a protestáns etika talaján, hanem a középkori katolikus városállamokban alakult ki. Az olasz polgári humanizmusból nőtt ki a civil gazdaság fogalma. A korai piacgazdaságnak a *kölcsönösség, a jó polgári*

erkölcsök és a *bizalom* szolgáltak az alapjául. Az itáliai reneszánsz idején a piacon *szolidaritás* érvényesült. A közjó kialakulását a civil erényekre (és nem, mint később, a klasszikus közgazdaságtanban az önérdék követésére) vezették vissza. Széleskörű volt az ajándékozás és az adomány, abból kiindulva, hogy a kereskedelem gyümölcsét a közösség egészének joga van élvezni. A korai vállalatok könyvelésében gyakori tétel volt a szegényeknek adott ajándék. A vagyont és a kamatot nem ítélték el, csak az uzsorát, és ha a vagyont rossz célra használták fel. A kereskedelem mint civilizáló tényező jelent meg és a gazdagság nem öncél, hanem erényes célok megvalósításának eszköze volt.

Ezt a gazdasági-társadalmi gyakorlatot a XV. és XVI. században kezdődő olasz felvilágosodás formálta szellemi hagyománnyá, elsősorban a milánói és a nápolyi iskola képviselői, és polgári humanizmusnak nevezik. Fő képviselője Antonio Genovesi (1712-1769) volt, Adam Smith kortársa.

Ezzel szemben a skót-angol felvilágosodás közgazdaszai teljesen más útra léptek.¹ Smitht ugyan tévesen tartják a láthatatlan kéz kitalálójának, de – munkásságának kettős jellege miatt – ő nyitotta meg az utat ahhoz a felfogáshoz, hogy a piacon egyszerre részt vevő önérdék és erény szétválasztható. Smith piacképe „erkölcsileg szabad zóna” volt, és ezzel utat nyitott a láthatatlan kéznek is.

Az első gyalázatos tett *Jeremy Bentham* (1748-1832) nevéhez fűződik: a boldogságot élvezetté, majd hasznossággá degradálta.² A következő lépésben *Philip Wicksteed* (1844-1927) kidolgozta annak elméletét, hogy a piacon megjelenő önérdék és erény nem csak szétválasztható, de ez a művelet, a gazdasági cselekvés leválasztása a személyes és érzelmi motivációktól még hasznos is, a közgazdaságtudomány fejlődését segíti elő. Wicksteed annak igazolására törekedett, hogy a gazdaságnak nincs szüksége „társas hajlamra”, s ezáltal megszületett a „Robinson Crusoe-közgazdaságtan”. Az eredetileg a boldogságot kereső és az emberi kapcsolatokra és érzelmekre építő diszciplínából tehát az emberi igényeket az anyagi javakra és a hasznosságra redukáló tudományt alakítottak ki – az instrumentalizmus jegyében.

Ebben a redukcióban Hegel is fontos szerepet játszott. Míg az olasz polgári humanizmus számára a „civil” a politikai társadalmat is jelentette, Hegel a civil társadalom szerepét a gazdaságra redukálta, a politikát pedig az államra. Ezáltal a közjóért vállalt felelősséget az államra hárította, mentesítve alóla a gazdaságot.

A neoklasszikusok végül is szétválasztották a *homo oeconomicus* színterét, a gazdaságot a *homo sociologicus* tevékenységi területétől, a szociológiától.³ A gazdasági kapcsolatok eszközszerűvé váltak, megszűntek a társas kapcsolatok érzelmi és erkölcsi hordozóinak lenni. E tudományos „fejlődésnek” az utolsó, végzetes lökést a XX. század elején megjelenő pozitívizmus adta, mely minden értékítéletet száműzött a közgazdaságtanból. Ily módon az

¹ Én itt most a skót-angol felvilágosodás képviselőit kárhoztatom. De egy szélesebb, történelmi megközelítésben valójában Descartes-ot kellene hibáztatnunk, hiszen ő a modern tudományok atyja, az ember matematikai-mechanikus redukciója hozzá vezethető vissza.

² A hasznosság bevezetését a közgazdaságtanba Bentham és J. S. Mill nevéhez szokták kötni. Millt azonban menti az, hogy ő a közösségi hasznosságot az egyéni elé állította.

³ A *homo oeconomicus* értelmileg Descartes-nak tulajdonítható, de konkrétan először J. S. Mill határozta meg a fogalmat.

eredetileg a boldogságot kereső és az emberi kapcsolatokra és érzelmekre építő diszciplínából az emberi igényeket az anyagi javakra, célszerűsége és hasznosságra redukáló, szenttelen tudományt alakítottak ki. És ha mindez nem lenne elég; az elmúlt évtizedekben azt éltük meg, hogy a gazdálkodás célja már nem az anyagi javak és szolgáltatások előállítása és az abból származó profit, hanem, a spekulatív jövedelemszerzés.

E rövid áttekintéssel azt akartam szemléltetni, hogy a piacgazdaság konkrét formája, megvalósulása a társadalom mindenkori erkölcsi állapotától, elvárásaitól függ.⁴ Ha ezen változtatunk, a piacgazdaság hathatós eszköz lesz a kezünkben – adott esetben klímacéljaink megvalósításában és természeti környezetünk védelmében.

Botos K.:

Ökológiai gondolatok (jelentés a tanyáról)

Valóban, a világ megváltozott, és a helyzet sok szempontból rosszabb lett. De e mondatomért ne hogy valaki haladás-ellenesnek képzeljen! Bár valóban a „fontolva haladók” közé tartozom... Akik mérlegelik az emberi találmányok, cselekvések esetleges árnyoldalait is...

Azt kell mondanunk, hogy sok olyasmi történt a közelmúltban, amit pozitívként tartottunk számon, pedig nagyon sok hátulütőt tartalmaz. Vegyük csak a Tisza-szabályozást. Hogy a kis falvakat az elsöprő áradásoktól meg kellett védeni, egyértelmű. A kérdés azonban az, hogy a teljes ártér lecsapolása célszerű volt-e. A nagybirtokos gabonatermelésnek jó volt. Mondhatjuk, hogy a mocsarak az egészségre gyakran ártalmasak. De az biztos, hogy a régi időkben a mocsaras vidék védte meg hazánk lakosságának egy részét a tatár hordáktól. Tény, hogy a szabályozást követően a szép sima Alföldön a katonai csapatok, tankok szinte akadálytalanul tudtak előre rontani, fővárosunk felé. Ezért volt a II. világháború egyik legnagyobb csatája Debrecennél. Ezért özönlöttek be szinte folyamként a tankok 1956-ban is a felkelés elfojtására....

Bocsánat: nem ész nélkül sírom vissza a múltat. Csakhogy, amíg régen a kiöntésekben a szúnyoglárvák milliárdjain hízott halivadékok tömege növekedett meg, s egy 19. századi utazó szerint a Tiszában több volt a hal, mint a víz, ma már bizony keveset halásznak... (Ebbe beleegített a romániai vegyi szennyezés is.) Amelyik szúnyoglárva túlélte a falánk kishalakat, azt kirepülve a csapatokban csivitelő fecskék várták, s gyérítették... Most a fecskék is meggyérültek. Tudjuk, hogy költöző madárkainkat hálóval fogják el az útvonalukon, megenni; az ideérkezőket meg a sok vegyszer pusztítja, a bogarakon keresztül, amivel táplálkoznak... A sok permetezés bizony irtja a hasznos beporzó rovarokat is. Ma mindenesetre alig látok fecskét a tanyánk körül. Három évtizede még voltak. Férfjem gyerekkorában pedig rengeteg... Akkor még a városban négy piac volt, s mindenütt árultak halat. Most a nagy áruházláncokban vásárolhatsz – ki tudja honnan származó halféléket. Egy halüzlet tengődik a város szélén. Viszont alig lehet kinn tartózkodni a szabadban a sok szúnyog miatt. Csípésük olyan mérges, mint a sok vegyszer, amivel irtják őket.

A tengervízben annyira megszorodott a finom műanyag hulladék, hogy lassan nem tudjuk, mit eszünk. Ráadásul azt olvashatjuk, hogy a part menti vizeket oly mértékben lehalásszák a

⁴ Lásd erről bővebben: Lehet-e erényes a piac? Luigino Bruni és Stefano Zamagni: Civil gazdaság. Hatékonyság, méltányosság, köz-jóllét (L'Harmattan Kiadó 2013) c. könyvének ismertetése. Kovász, 2014 ... szám.

nagyvállalkozók, hogy a lakosságnak nincs már a halászatból megélhetése, és halászcsónakjaikat migráns-szállító bárkákra cserélik... Szaporodtak az erőszakos cselekmények is a nyílt vizeken.

A gabonaföldeken megnőtték a termésátlagok. De olyan sűrűn vetnek, hogy folyton permetezni kell a fuzárium ellen. Igaz, a termésátlagok nagyobbak, a sok műtrágyázásnak köszönhetően. A társadalomban nő a mindenfélére érzékeny fogyasztók aránya. Feltűnően sok liszt- érzékeny, tej- érzékeny személy van. Még a meddőséggel is kapcsolatba hozták a jelenséget. Pedig a népességfogyás amúgy is gond a fejlett világban. Mert amennyire túlterheli a földet a túlnépesedés, annyira problematikus a népesség reprodukciós képességének romlása a fejlett országokban. Olyan mennyiségű ruha-fölösleg, szemétté váló műszálas termék halmozódik fel, hogy nem tudják hova tenni. Nincs ki örökölje. A divat-mánia ösztönzi a felesleget.

Nekem 30 éves használható ruhadarabjaim vannak. (Lehet, kérem mosolyogni, de egy fekete nadrágnál tényleg mindegy a kor.) Bútoraim 50-100 évesek. Kertem fái folyamatosan gyarapszanak, de száz évesnél idősebb is van. Komposztáljuk a hulladékot. kerti növényekkel, gyógyfüvekkel, kövirózsával gyógyítunk sok mindent. Hársfatea, bodza-tea, fodormenta tea itt terem. Magozzuk a nem permetezett cseresznyét, meggyet. Sok munka, de kevés vegyszer.

Nem mondom, hogy a korszerű technika eszközeivel nem élünk, de mértékkel. Természetesen van áram, internet a tanyán is. De amit lehet, magunk csinálunk. Még szappant is főzünk. És szebb, fehérebb a ruha, mint a mosószerekkel... Igaz, mosógéppel mosunk, és hűtőszekrény is van. A hulladék zsír mindenestre eltűnik... Lehet környezetbarát módon élni, csak kicsit fárasztóbb, mint amit a mai ember hajlandó elviseli.

Az ökológiai racionalizmus morált tételez fel. Önuralmat, mértékletességet, felelősséget a jövőért.

Bp, 2023. június 24.